

«ЗМІНИЙ» КОД УКРАЇНСЬКОЇ ЛІНГВОКУЛЬТУРИ

Алексеева Наталія

здобувачка ОС «магістр»

Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини

Василь Денисюк

кандидат філологічних наук, доцент

Уманський державний педагогічний університет
імені Павла Тичини

Антропоцентрична парадигма активізувала дослідження проблеми мови і культури. Сучасна наука вважає мову інструментом групової стереотипізації поведінки, системою кодування і передачі культурно-семантичної інформації. Одним із базових лінгвокультурологічних понять є код культури (культурний код). Це, на думку Ф. С. Бацевича, «спосіб, яким конкретна культура членує, категоризує, структурує, оцінює світ, що оточує членів певної національної лінгвокультурної спільноти; “сітка”, яку культура “накидає” на навколишню дійсність» [2].

Науковці виокремлюють такі культурні коди, як соматичний, просторовий, часовий, предметний, духовний, антропоморфний та ін. Серед базових також називають і біоморфний – «код, у якому знайшли своє відображення уявлення певної національної лінгвокультурної спільноти про світ рослин, тварин» [2]. Він, своєю чергою, розпадається на коди фітоморфний, пов’язаний з рослинним світом, і зооморфний, що є невід’ємною ланкою людського буття. Зооморфний код становить інтерес тим, що активізує у свідомості образи тварин, птахів, комах, які в складі мовних одиниць репрезентують передусім якості і риси характеру самої людини. Цей код представлений низкою підкодів, один з яких – «гади».

М. М. Маковський на підставі етимологічного аналізу лексики індоєвропейських мов довів, що в культурах етносів – носіїв цих мов: 1) змія могла мати есхатологічне значення і символізувати долю та передбачати її; 2) змія була символом Всесвіту; 3) змія ототожнюється з життям і смертю; 4) змія символізувала Світовий розум; 5) поняття змії співвідносне поняттю душа; 6) змія була об’єктом поклоніння, прирівнювалася до божества; 7) змію нерідко ототожнювали с ніччю і днем (у космогонічному сенсі – Ніч Всесвіту і День Всесвіту); 8) змію могли ототожнювати із нутрощами, кишками (символ центру, божественної сили); 9) слова зі значенням «змія» можуть співвідноситися зі значенням «звук»; 10) змію нерідко ототожнювали з тінню [5, 175–176].

О. В. Гура у праці «Символіка тварин у слов’янській народній традиції і культурі» до «гадів» зараховує головно плазунів і земноводних (жаба, черепаха та ін.), водночас зауважуючи, що сюди належать також комахи і деякі інші тварини, зокрема миші та змієподібні риби (в’юн, вугор), черв’яки і гусені

[3, 273]. Однак серед цих живих істот ключовим персонажем є змія. Лексема на позначення цього плазуна, за даними Генерального регіонально анотованого корпусу української мови (Grac v. 10), має досить високу частоту вживання в різних дискурсах – 18219.

У сучасній українській літературній мові зоонім *змія* представлений досить різноманітно. По-перше, як «готова» лексема. Це іменник *змія* в значенні ‘плазун (отруйний і неотруйний) ряду лускатих із довгим тілом, укритим лускою, без лап (часто вживається в тому самому значенні, що й **гадюка**’ (СУМ-20, 1165) і його варіант *змій* (рідко) з тим же значенням (СУМ-20, 1163).

По-друге, це слово формує розгорнуте словотвірне гніздо, у якому більше 30 дериватів: *змія* / *змій* – *змійка* ‘зменш. до **змія1**’, *змієня* ‘маля змії (у 1 знач.)’, *змієнятко* ‘зменш.-пест. до **змієня**’, *зміїний* ‘прикм. до **змія** і **змій**’, *змійовий* ‘прикм. до **змій**’, *зміястий* ‘який нагадує змію в русі; звивистий’, *зміясто* ‘прислівник до **зміястий**’ та ін.

По-третє, зоонім *змія* функціонує у своїх семантичних похідних: *змія*, *змій* (перен.) ‘про злу, підступну людину / про підступну, хитру людину’; *зміюка* ‘підсил. до **змія4**’; *зміїтися* (перен.) ‘прохоплюватися, непомітно з’являтися і зникати (про глузливу, злу посмішку, насмішку і т. ін.)’ та ін.

По-четверте, лексема *змія* активно вживається у стійких сполученнях слів (останній термін ми вживаємо в його широкому розумінні, включаючи номінативні словосполучення і паремії, тобто прислів’я і приказки, прикмети). За даними інтегрованої лексикографічної системи «Словники України», у сучасній українській літературній мові з цим зоонімом зафіксовано 17 фразеологізмів, зокрема *вигодувати змію біля свого серця*, *лізти змією в душу* та ін. (СУ). Натомість стійких сполучень із номеном *змій* ця система не подає.

Народні спостереження за зміями знайшли відображення в багатьох прикметах, напр.: 12 червня проводилися «зміїні весілля», відтак самі змії були агресивними. Тому казали: «Не ходи в цей день по траві, не тривож лісові хащі, не муч долю», оскільки вірили, що від отриманої в цей день отрути врятувати людину не можливо. Це ж стосується і 27 вересня, коли гади шукають місце для сплячки: «усі гади на день Чесного Хреста ховаються на зиму до своїх схованок, а тому небезпечно цього дня йти до лісу» [4, 125]. Усі сновидіння, у яких присутні змії, мають негативне значення. Вагомість гадів для домашнього господарства теж різна. З одного боку, у народі вважали, що вуж у господі – до приплоду худоби та збільшення врожаю; з іншого – до збитків, зокрема це стосувалося того, що вуж (але частіше *змія/гадюка*) випивав усе молоко в корови. Фіксуємо зоонім *змія/змій* і в пареміях: *ужалений змією боїться і вірвовки*; *змія умирає, а все зілля хватає*; *зітри голову змієві, поки він не вжалить тебе у п’ятки* та ін. Проте в більшості пареміях функціонують номени *гадюка/гадина*, що репрезентують конкретну й узагальнену семантику: *гадюка як не вкусить, то засичить*; *у гадюки нема іншої науки, ніж кусати*; *на всяку гадину є своя рогатина*; *вигрій гадину за пазухою, а вона тебе вкусить* та ін. Лексеми *змія* і *гадюка* вступають у синонімічні відношення, що підтверджує інтегрована лексикографічна система «Словники України» (СУ), словник-довідник «Знаки української етнокультури» [4, 124, 249], тому доцільно аналізувати ці номени

разом. Хоч, за даними Генерального регіонально анотованого корпусу української мови, слово *гадюка* засвідчено у 5746 уживаннях (Grac v. 10).

По-п'яте, змія є персонажем низки народних і авторських казок. Наприклад, у казці «Царівна-змія» читаємо: «Тієї ж миті спала з його шиї змія, вдарила об сиру землю, обернулася душею-дівцею і з-перед очей зникла, ніби її й не було» [7]; у «Казці про гадюку й орла, або невдячного приятеля» Е. Андрієвської: «Правда, попри всі її намагання орел чомусь на очах дедалі тупішав, миршавів і вже ледве дихав, хоча гадюка не втрачала надії, що це одразу ж мине, щойно він подолає перші кроки науки, до якої, на гадючине велике розчарування, що його вона старанно приховувала, аби не ображати свого підопічного, її приятель виявився такий нетямковитий» [1] та ін.

Однак у лінгвокультурному аспекті найбільш цікавими є образно-переносні значення слова. У зоонімів *змія/змій* визначаємо їх три групи: «Людина», «Дія», «Погодні умови».

1. «Людина». Образні засоби, здатні фіксувати уявлення про різні характеристики людини, представлені досить широко і розпадаються на такі підгрупи: «особливості характеру», «фізичний стан», «морально-етичні цінності» і «гендерна належність». Зокрема, негативні особливості характеру людини конотовані у стійких одиницях: **підколódна (потайна́) гадю́ка (га́дина, змія) < підколódний (потайни́й) гад >**, *зневажл., лайл.* 'підступна, зловмисна людина' (СУМ-20, 580); метафоризованих словосполученнях, що мають високий ступінь фразеологізації, проте не кодифіковані як такі: **змія повзуча / змій повзучий** 'про підступну, злопам'ятну людину' (*– Зважте, я вам таки більше потрібна, ніж білякам. Даруйте мені й батькові волю – розкажу про зрадника у вашій ЧК. – Змія повзуча! – скреготнув зубами зв'язаний Семенов* (Д. Виходець & І. Чумак, *Сліди золотого обозу*, 1981); *А я, дурна, гладила його по голівці, колисала на своїх грудях. Змія повзучого! Калітулу підступного!* (Г. Тарасюк, *Мій третій і останній шлюб*, 2003) (Grac v. 10)); **grimуча змія** 'про неприємну конфліктну галасливу жінку' (*Паскуда! Да тебе треба на м'ясокомбінат здати, щоб з тебе нарobili роботягам чебуреків! Мужики все зжеруть, особливо під водку. І це ж треба, щоб така grimуча змія повзала по світові?* (А. Дністровий, *Пацики*, 2003) (Grac v. 10)); **змійна посмішка (погляд)** 'про людину з нещирими намірами' (*Змійна посмішка ковзнула Романовим обличчям* (Р. Самбук, *Буря на озері*, 1978); *Я зразу ж пізнав цю людину по її хворих з червонуватими підтьоками очак і по недоброму змійному погляду* (Д. Соловей, *Позір у минуле*, 1974) (Grac v. 10)); **змійне кодло** 'про людей, які викликають гнів, обурення' (*От змійне кодло жіноче, хай йому тряся! – озвався кашовар* (Р. Іванчук, *Журавлиний крик*, 1973); *У липні 2009-го, перетинаючи Frontier'у, кордон між Еквадором та Перу, я сунувся в справжнісіньке змійне кодло. Я пензлював територією, котра аж кишить озброєними до зубів головорізами та різномастими підозрілими суб'єктами* (М. Кідрук, *Любов і піраньї*, 2011) (Grac v. 10)). Для передачі фізичного стану людини (стану алкогольного сп'яніння) в українці послуговуються фразеологізмом **до зеленого змія**. 20-томний «Словник української мови» кодифікує одиницю **до зеленого (блакитного) змія** зі словами

допитися, упитися ‘надміру, до нестями (напитися горілки, вина та ін.’ (СУМ-20, 1163).

Сферу морально-етичних цінностей репрезентує прикмета, про яку згадує І. Огієнко: *за її забиття відпускається сім тяжких гріхів. Убити гадюку – це ніби сім Літургій прослухати* [6]. Для позначення гендерної належності використовуються наступні семантичні похідні: а) про представників чоловічої статі: **змієня** ‘молода людина, підліток, дитина, яка зробила що-небудь огидне, мерзенне’ (*Він у походи ходив ще тоді, як це змієня під стіл пішки ходило* (А. Подволоцький, *Поки Бог спить*, 2007) (Grac v. 10)); б) про представників жіночої статі: **зміюка** ‘про злу, підступну жінку’ (*Це все та зміюка зеленоока, лементувала Небослава, маючи на увазі Ярину Савойську* (В. Кожелянко, *Котигорошко*, 2000) (Grac v. 10)).

2. До другої групи – «Дія» – належать мовні одиниці, що метафорично характеризують спосіб виконання тієї чи тієї дії: **змією** з дієсловами руху ‘утворюючи звивини, кільця, зигзаги’ (*Скоро темний натовп, звиваючись довгою змією, втягнувся у вузьку ущелину між кручами ще розпечених від денного сонця скель і вибрався на плоский край долини* (І. Єфремов, *На краю Ойкумени*, 1956) (Grac v. 10)), з дієсловами мовлення ‘коли мовлення людини порівнюють зі зміїним шипінням, сичанням’ (*«Зневіра і занепадництво!» – змією з малини прошипить «теоретик школи», що вічно, від пелюшок своїх до труни, когось у чомусь винуватить, хоч сам – смоковиця безплідна* (В. Барка, *Рай*, 1953) (Grac v. 10)); **зміїтися** ‘рухатися, утворюючи звивини, зигзаги’ (... *дядько палить сигарету в кутику губ і одночасно потягує пиво з надтріснутого (об камінь відкривав) горла пляшки, кров зміїтється йому по бороді ...* (Є. Пашковський, *Осінь для ангела*, 1993) (Grac v. 10)).

3. До третьої групи – «Погодні умови» – належать прикмети, пов’язані з погодою: *змії з’явилися занадто рано – літо буде дощовим; якщо часто бачити влітку змії у сухих місцях, осінь буде сухою; якщо бачити у вологих – дощовою.*

Отже, ключовий персонаж підкоду «гади» – змія – є своєрідним поєднанням жіночого і чоловічого, переважно негативного (незважаючи на користь цих плазунів для медицини та підтримання рівноваги в екосистемі того чи того регіону), має широку репрезентацію в мовній картині світу українців.

Список літератури

1. Андрієвська Е. Казка про гадюку й орла, або невдячного приятеля. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=4469>
2. Бацевич Ф. С. Словник термінів міжкультурної комунікації. URL: <http://terminy-mizhkult-komunikacii.wikidot.com/k>
3. Гура А. В. Символика животных в славянской народной традиции. Москва : Индрик, 1997. 912 с.
4. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. Київ : Довіра, 2006. 703 с.
5. Маковский М. М. Сравнительный словарь мифологической символики в индоевропейских языках: Образ мира и миры образов. Москва : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1996. 416 с.

6. Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Дохристиянські вірування українського народу. URL: <http://www.e-reading.club/chapter.php/1028029/14/ivan-ogienko-dohristiyanski-viruvannya-ukrainskogo-narodu.html>

7. Царівна-змія. URL: <https://derevo-kazok.org/carivna-zmija-ukrayinska-kazka.html>

Умовні скорочення

СУ – Інтегрована лексикографічна система «Словники України». URL: <https://lcorp.ulif.org.ua/dictua/>

СУМ-20 – Словник української мови : у 20-ти т. URL: <https://services.ulif.org.ua/expl/Entry/index?wordid=1&page=0>

Grac v. 10 – Генеральний регіонально анотований корпус української мови. URL: <http://uacorporus.org/>